

L'ATLES ORNITONÍMIC
DE LES ILLES BALEARS (AOIB).
OBJECTIUS, METODOLOGIA
I BREVÍSSIM TAST DELS RESULTATS

Cosme Aguiló
Dialectòleg

Antoni Mestre
Ornitòleg

La idea de fer un atlas dels noms vius dels ocells de les Balears, *lato sensu*, no va iniciar-se d'una manera planificada, sinó que s'anà forjant durant el curs d'una petita investigació geolingüística d'àmbit molt localitzat i empresa només amb l'ànim de satisfer una creixent curiositat. A finals de la dècada dels vuitanta, decidírem fer algunes enquestes per tal de conèixer les denominacions populars de l'ornitofauna dels cinc pobles històrics que es troben a l'antic terme de Santanyí, al sud-est de l'illa de Mallorca, o sigui: en els actuals municipis de Santanyí i ses Salines. Érem conscients que la nomenclatura dels animals de ploma que maneja el món científic sovint és artificiosa, «de laboratori», diríem. La versemblança de l'afirmació cobra relleu a través d'uns pocs exemples: *ull de bou corrent*, *cegall de mosson coa-roig*, *busqueret roig coallarga*. És evident que només una part d'aquestes designacions, extretes de llibres d'ornitologia, té caràcter popular. L'adjectivació ha estat afegida pels científics davant la necessitat de diferenciar espècies emparentades entre si. Els batejos d'ocells exòtics poden arribar al sùmmum de la complicació i l'exemple *estornell metàl·lic gran d'orelles blaves*, d'una guia del Principat, és paradigmàtic per a l'espècie *Lamprotornis chalybaeus*. La desconexió per part del gran públic del món natural fa la resta i aquestes maneres de designar acaben prenent cos entre la gent que s'hi interessa. El fet que avui hi hagi illencs que parlen del *voltor negre*, i no del *voltor* per antonomàsia, a l'hora d'identificar amb un nom l'*Aegypius monachus*, prové de la necessitat de di-

ferenciar-lo del seu parent foraster *Gyps fulvus* i és un castellanisme encobert que no va més enllà de la traducció del *buitre negro* castellà. Hauria estat més encertat seguir dient *voltor* a l'animal nostre i reservar per als externs el nom de *voltor foraster*, d'acord amb el sistema denominatiu vigent a les Illes, que sol aplicar tal adjectiu a les espècies que vénen de fora.

Així, doncs, durant el mes de febrer de 1989, començarem a entrevistar gent dels dos termes més meridionals de Mallorca, activitat que durà fins al mes de maig de l'any següent. Quatre anys després teníem redactat un treball que recollia i ordenava les informacions proporcionades per quatre calongins, dos curiablancuers, cinc santanyiners, un llombarder (el primer dels entrevistats) i cinc saliners. Remarcables isoglosses deixaren dividit el petit territori, de manera molt desigual, segons l'espècie que teníem en consideració. Aleshores, una pregunta inevitable ens martellejava l'enteniment: si en un espai tan petit les diferències són tan profundes, què passaria si abastàs-sim un territori més dilatat? Entretant, un poc per desídia nostra, el treball no es publicava. El 1995 decidírem veure quines sorpreses tendríem en un nucli un poc allunyat dels que havíem escorcollat i férem una enquesta sondeig a Sant Joan que confirmà de manera espectacular les intuïcions que teníem. Denominacions com *badoc*, *guatlereta manresa*, *menjamosques* i *gorrió bebelisco*, són exclusives de tal vila per a *Caprimulgus europaeus*, *Trogodytes troglodytes*, *Muscicapa striata* i *Emberiza cirrus*, respectivament. Un any més tard prenia cos la clarividència que l'àrea d'estudi havia d'ampliar-se a tot Mallorca i poc temps després ja l'eixamplàvem a les quatre illes baleariques.

Què volíem fer?: recollir de viva veu tots els noms populars que poguéssim dels ocells que tenen denominació a les terres baleariques i contrastar llur variació geogràfica a tots els nuclis històrics de la comunitat autònoma. Deixaríem de banda —per raons òbvies— les urbanitzacions sorgides després de l'arribada del turisme de masses i entrevistariem diverses persones a cadascuna de les 125 entitats habitades per gent autòctona, que es reparteixen entre Menorca (10), Mallorca (91), Eivissa (18) i Formentera (6). L'hàbitat dispers de les Pitiüses ens féu prendre en consideració la parròquia com a unitat, però hem d'advertir que la zona formenterera des cap de Barbaria s'ha revelat amb personalitat suficient per a no ser inclosa en la de Sant Francesc Xavier. Visitar diverses vegades tantes poblacions ja ha suposat a hores d'ara uns vint-i-vuit mil quilòmetres de desplaçaments en cotxe.

Direm algunes coses sobre la metodologia. Per a la localització de l'informant feim servir tècniques diferents, segons quina sigui l'illa en la qual ens movem. Rares vegades disposam d'un enllaç que ens indiqui quina és la persona idònia de la població. A Mallorca el problema s'atenua o es resol en entrar a qualsevol bar i preguntar al propietari de l'establiment quin és el millor

coneixedor d'ocells de la localitat. Generalment, sense cap problema per part seva, t'envia a tres o quatre persones, si és que no t'hi acompanya o les telefona per avisar-les de la immediata visita. A Menorca, els ornitòlegs del GOB (Grup Balear d'Ornitologia i Defensa de la Naturalesa) ens han cobert d'atencions i han facilitat molt l'accés als millors caçadors i gent del camp. A les Pitiüses la cosa és més complicada i la primera eixida a aquelles illes ens féu caure un poc en el desànim, tot i que ja sabíem que les conductes socials són diferents. Els desconeguts que no mostren credencials convenientment autenticades troben les portes barrades. Quedarà clar amb l'exemple del nostre intent de presa de contacte a Sant Agustí des Vedrà. Hi arribàrem a hora foscant i no veiérem cap local públic obert. Tothom era a missa i una idea brillant fulgurà dins el nostre cervell. Escometríem la gent a la sortida de l'església, que era plena de gom en gom. Pensat i fet, ens acostàrem a un grup de persones entrades en anys.

«—Bon vespre. Som mallorquins i hem vengut a Eivissa per arrebregar es noms des pardals que es coneixen per aquí. Ens podríeu indicar algunes persones que puguin col·laborar i que siguin des poble?» «—Qualsevol. Qualsevol us ho dirà. Tothom els coneix.» «—Molt bé. Però..., qui els coneix?» «—Tothom, a qualsevol que ho preguntin, ho sabrà.» «—Sí? Que ens ho podríeu dir, vós?» «—Bona nit i que tenguin molta sort!»

A les Pitiüses el sistema emprat a Mallorca no serveix. Cal demostrar a la persona de la qual t'han dit el nom que véns enviat d'un altre eivissenc que ell coneix bé i, si li pots anomenar mitja dotzena d'amics compartits, molt millor. D'un informant has de saltar a un altre com si passassis per les pedres del gual d'un torrent. D'un a l'altre, en cadena.

Quant al perfil de tal persona, direm que ha d'estar arrelada al medi natural, ja sigui perquè hi viu o perquè en fa un ús cinegètic. Tot i que ens hi envien sovint, és evident que no serveixen per al nostre objectiu les que estan vinculades al món de les aus per qüestions científiques, les quals proporcionarien denominacions llibresques. És quasi preferible que l'entrevistable no estigui gaire alfabetitzat, però adesiara es troben persones ben il·lustrades que comprenen a la perfecció l'orientació de la recerca i saben destriar allò que coneixen per via hereditària de les sedimentacions que han deixat les lectures en el seu atresorament cultural. Sabem ben cert que no basta que hagin viscut ancorats en el camp o que hagin caçat tota la vida, sinó que la qualitat de la transmissió depèn del grau de les capacitats d'observació i de l'interès que tenguin pels animals de ploma. Procuram per sistema no demostrar gaires intencions proteccionistes envers el món natural, ja que, si ens trobàssim sense saber-ho davant un possible furtiu mancat d'escrúpols, possiblement no tendríem accés a unes informacions que molt sovint són de primera qualitat.

De 620 persones entrevistades fins ara, només 21 són dones, la majoria de les quals eren vora el marit a l'hora de l'enquesta i aportaren informacions tan bones com les seves. En uns pocs casos excepcionals eren fins i tot bones caçadores. Per edats, el gruix potent dels consultats correspon a persones que en el moment de l'entrevista tenien entre seixanta i vuitanta anys. Els extrems generacionals són a Menorca: els més joves, dos ciutadellencs de vint-i-dos anys; el més vell, l'avi del planeta, que en fer-li l'enquesta portava cent onze anys a l'esquena, dels cent catorze que en tenia en el moment del traspàs, ocorregut fa una setmana en clau.

A hores d'ara, hem fet un total de 535 enquestes (55 a Menorca, 379 a Mallorca, 81 a Eivissa i 20 a Formentera). Només consideram enllestida la recerca de les Pitiüses i és a punt de finalitzar la de Mallorca. A Menorca queda una mica més de feina per fer. Hem realitzat 433 enquestes amb un sol informant, 69 amb dos, 23 amb tres, 9 amb quatre i 1 amb cinc. Del total de 620 persones, n'hi ha 74 de menorquines, 415 de mallorquines, 110 d'eivissenques i 21 de formentereres.

Com recopilam els ornitònims? Pel fet que no és possible disposar *in vivo* de les espècies en el moment de preguntar-ne el nom, ens servim de la guia d'identificació de Lars Jonsson, que porta dibuixats en color tots els ocells europeus, però l'experiència ens ha ensenyat que, en els indrets on falten els aiguamolls, és millor començar per les espècies més conegudes als territoris de secà, amb la finalitat que l'informant no es desanimi. Solem encetar la feina obrint el llibre vers la meitat, a la pàgina on hi ha l'*Upupa epops*, un ocell vistós i crestat que tothom coneix. Després de mostrar el següent, *Jynx torquilla*, tenim una idea de la qualitat que pot tenir la informació, ja que és un bon símptoma si en saben el nom, ja que és un animal prou desconegut, per al qual es fan servir denominacions basades en la seva llarga llengua o en els seus hàbits de nutrició.

De cadascun dels entrevistats, anotam el nom i els llinatges, el nom de casa o malnom i l'any de naixença, però tot això ho preguntem al final de l'enquesta, quan l'interlocutor ja ha copsat bé les sanes intencions de la visita. Per anotar els ornitònims, disposam de cinc pàgines en les quals consten gairebé totes les denominacions llatines de les aus que són conegudes a les Illes. Ens dividim la feina: n'Antoni té cura de la identificació de l'espècie i d'aportar a l'informant, quan és necessari, informacions complementàries que puguin facilitar-li el reconeixement de la bestiola en qüestió. En aquest sentit, i per exemplificar, direm que molts informants de les Pitiüses solen tenir dificultats davant el dibuix de *Parus major*, cosa que no sol passar a les altres illes. Per contra, si se'ls diu: «—Això és aquell ocell que quan formatjaven bequejava ses peces posades a secar.» Solen contestar de manera automàtica: «—Ah!, es *picaformatges*.» N'Antoni anota la resposta en escriptura conven-

cional, dins la casella corresponent. La tasca d'en Cosme consisteix a fer-ne la transcripció fonètica i a proporcionar ajut a l'enquestat en els moments de desmemòria, tot deformant-li la resposta intuïda, per tal de comprovar si la corregeix: «—Aquest no sé quin és!» «—Crec que li diuen un *ferrer*.» «—Ah!, es *ferreret* és aquest!» L'espai en blanc que resta al final dels fulls serveix per a escriure-hi les notes relatives a la cultura popular, que també arreplegam. Preguntam si saben cançons referides a ocells, adagis o dictats tòpics («Per Sant Macià, s'oronella ve i es tord se'n va»), mimologismes (el sebellí a Mallorca diu «tira-lí» i a Eivissa «te l'he vist»), auguris (sentir cantar abellerols és senyal de canvi de temps), contarelles (la taca vermella de la cadenera és un esquitx de sang de la cara del bon Jesús, que rebé quan li treia les espines de la corona), usos medicinals de les aus, etc. La duració de l'enquesta depèn dels coneixements de l'entrevistat i oscil·la, per regla general, entre una hora i dues hores.

És ben clar que l'objectiu bàsic que perseguim és la confecció d'uns mapes que cartografiïn les unitats lingüístiques que designen cadascuna de les espècies. Hem d'advertir, però, que els noms de determinats animals s'hauran de reflectir en dos mapes o, excepcionalment, en tres. *Passer domesticus*, tindrà una segona carta per al mateix ocell quan n'hi ha sobre els arbres i una tercera quan pon dins un forat de paret, perquè són aspectes que fan néixer denominacions diferents. El mateix podem dir d'*Alectoris rufa*, amb un segon mapa per a les cries i un tercer per al mascle. *Carduelis cannabina* en tindrà un altre per als mascles que tenen el pit vermell. Es cartografiaran també els noms relatius als conjunts dels rapinyaires i dels ocells d'aiguamoll, amb designacions com puguin ser *volatina* i *aucell de prat* i també es farà un mapa que destrüï els llocs mallorquins en els quals tots els ocells petits es coneixen sota el nom de *nius*.

La informació es cartografiarà mitjançant símbols, i es procurarà que estiguin agrupats (amb els mateixos colors, o amb figures semblants) tots els que es refereixin a noms relacionats formalment entre si. Seria desitjable que els ornitònims es poguessin transcriure no sols amb grafia fonètica, sinó també amb escriptura convencional, ja que possiblement l'obra interessarà tant a lingüistes com a ornitòlegs. És necessari que l'edició tenguí un format gros, que pugui incloure les quatre illes en un mateix full, per tal que una sola ullada pugui abastar la diversitat o la unitat de les respostes a tot el territori. Obligatòriament, els mapes han de portar explicacions complementàries al·lusives a coses molt diverses: una breu descripció de l'animal i, si de cas interessa, l'etologia, la fenologia, les polisèmies, les confusions amb altres espècies, les interferències d'espècies que tenen alguna afinitat, la presència de barbarismes, etc., sense descartar la possibilitat d'alguna indicació etimològica. D'altra manera, les dades relatives a un nombre important d'espècies no s'entendrien.

Un exemple il·lustratiu: els mapes referits a *Otus scops* i *Tyto alba* no presenten problemes de comprensió a Menorca, a Mallorca i a Formentera. La primera espècie es diu, bàsicament, *mussol* a les tres illes referides i a Eivissa també. En canvi, a les dues primeres illes, *T. alba* sol prendre denominacions no sufixades derivades de UWILA i a Formentera rep, quasi sense excepcions, el nom de *olivassa*. Per contra, a Eivissa la cosa és complicadíssima, per dos motius: perquè la por ancestral envers els estrígids ha fet que la gent no els conegui gaire *de visu*, sinó només un poc pel cant i perquè aquesta illa és poblada per un altre ocell nocturn poc freqüent a les altres, l'*Athene noctua*, que complica enormement les coses i provoca unes envitricolladíssimes interferències. Després de les consultes fetes, sembla clar que la situació antiga a la major de les Pitiüses era la següent, encara mantenguda per informants bons: *olivassa* no designava *T. alba*, com han dit molts investigadors, sinó *A. noctua* i els derivats de UWILA sense sufixar (*òvila*, *òbila*, etc.) o adjectivats (*olivassa blanca*) s'apliquen a *T. alba*. Una excepció podrien proporcionar-la els informants de Vila que no han tengut molts contactes amb el món rural, que sembla que són els qui mostren més tendència a emprar el mot *olivassa* per a *T. alba*, però són detalls que requereixen encara més atenció per part nostra. Ens plantejam la possibilitat de fer noves consultes als primers entrevistats eivissencs, per mirar d'aclarir un poquet l'embull amb l'ajut del que ara sabem.

Quasi tots els materials arreplegats ja han estat introduïts en una base de dades, que fins a la data actual conté més de trenta-dos mil registres. Una consulta ràpida permet saber quins són els ornitònims que gaudeixen de més popularitat, que corresponen, òbviament, als animals més coneguts. Així, tant *cega* com *perdiu* es repeteixen quasi quatre-centes cinquanta vegades. Si consideram el mot *tord*, observam que, sense cap tipus de determinant, que es quan designa a Mallorca i a les Pitiüses *Turdus philomelos*, apareix unes quatre-centes voltes, però una consulta per a tota la subfamília *Turdidae* fa sortir la mateixa unitat, adjectivada (*tord ala-roja*, *tord burell*, *tord grívia*, *tord flas-sader*, etc.), unes mil cinc-centes vegades.

Una de les utilitats ornitològiques que tindrà la cartografia d'aquesta obra, encara que no sigui la seva finalitat, és mostrar de rebot la distribució territorial de les espècies. Així, si consultam els mapes de *Parus caeruleus* i de *Monticola saxatilis* constatarem que només hi ha respostes a la serralada del nord de Mallorca, ja que ambdues aus fan la vida a l'alta muntanya. Una ullada superficial, en aquest sentit, pot resultar sobtant si no es té ben present la vinculació dels informants als biòtops que freqüenten. Molts de mapes d'ocells de prat omplen el punt corresponent a Petra, una vila mallorquina situada a l'interior, en la qual no hi ha aiguamolls. L'explicació es troba en la desembocadura, ja fora terme, del torrent de na Borges, freqüentada pels petrers, la qual, anegada tot l'any al llarg de més d'un quilòmetre, forma l'espectacular estany del Bisbe.

El mapa de l'ocell *Oenanthe oenanthe* mostra clarament la distribució de l'animal a les tres illes: és molt conegut a les Pitiüses, en les quals nidifica; a Mallorca, on sols es veu durant les migracions, és present al migjorn i escàs al nord; a Menorca és absolutament desconegut. El cas invers es dóna amb gairebé totes les aus de rapinya, conegudíssimes a Menorca, no tant a Mallorca i quasi gens a les Pitiüses. Els mapes referits a ocells marins se solen omplir de símbols a les Pitiüses, però la xarxa no és tan densa a Mallorca i molt menys a Menorca. Els eivissencs, en aquest sentit, es revelen com els illencs que viuen més abocats a la mar. A l'Illa Blanca, les aus marines són sovint conegudes fins i tot a les parròquies que no tenen litoral.

La informació arreplegada permetrà fer ràpidament mapes de molts fenòmens fonètics: del manteniment o tancament de la /o/ àtona, de les palatalitzacions mallorquines de /k/ i /g/, amb l'estrany subsistema de Son Servera (que palatalitza, però no ho fa davant [ə] neutra ni en posició final), de l'obertura de la [ə] neutra tònica a les tres illes, de la [d] oclusiva intervocàlica (detectada no sols a Ciutadella, d'on és característica, sinó també esporàdicament a Petra), de la caiguda de la /i/ consonàntica, amb el cas de la pronúncia [ʔʊə], per *juia*, que ultrapassa la xarxa de poblacions que han arribat al grau zero en la iodització, etcètera.

Els mapes palesen un seguit de relacions interinsulars d'elevat interès geolingüístic. Vegem-ne alguns exemples: el fet que *Carduelis carduelis* al llavors mallorquí (de Manacor fins a Capdepera) es conegui amb el nom típicament menorquí de *catenera*, i no *cadenera*, com a quasi tota la resta de l'illa, és segurament degut als antics desplaçaments que feien els llevantins a l'illa veïna en temps de sega. En sentit invers, és destacable el cas de *puput*, el nom mallorquí d'*Upupa epops*, que es registra a la part occidental de Menorca, en comptes de *peput*, com a la resta de l'illa. Entre Eivissa i Mallorca són interessants els casos de *turcassa* (*Columba palumbus*), una designació molt estesa a Eivissa i retrobada a Andratx, *càgalo* (gènere *Stercorarius*) que apareix a Sóller i a Formentera i *guàtlera maresa* (*Crex crex*) que el sud-est mallorquí comparteix amb tot el llevant eivissenc. La intensa por als ocells nocturns que tant llevava la son als eivissencs en el passat troba un paral·lelisme entre alguns informants de s'Arracó, que la tenen més accentuada que la resta dels mallorquins. Es podrien emprendre estudis interessants per conèixer l'origen de determinades afinitats detectades entre llocs distants, ja sigui entre dues illes (Menorca i la zona mallorquina de Binissalem-Sencelles) o dins una mateixa illa (Algaida i sa Vileta). El primer dels dos exemples potser seria un punt de partida per intentar esbrinar la procedència de l'obertura de la [ə] neutra tònica en els tres coneguts municipis del Raiguer.

El conjunt cartogràfic mostrarà sens dubte l'alt grau de diatopisme que presenten sovint les denominacions de les aus. Per regla general els mapes es-

tan farcits de símbols, uns més que els altres, sense que sigui fàcil aclarir per què una determinada espècie a una illa presenta tanta variació, mentre a una altra les respostes són absolutament unitàries. Un cas extrem de diversitat lèxica és el de *Muscicapa striata*, amb més de quaranta lexemes a Mallorca (*matamosques*, *menjamosques*, *llosca*, *pagofigo*, *xícara*, *juia*, etc.). La diversitat en la variació fonètica és altíssima per a *Lanius senator*. Tant *capserigany* com *capsibot* coneixen cadascun al voltant de vint-i-cinc formes emparentades.

Hi ha algunes unitats destacables per la polisèmia que presenten. Noms com *polla d'aigua*, *primavera*, o *ferreret*, poden fer referència a un nombre d'espècies que oscil·la entre vuit i cinc.

Les interferències d'altres llengües són escasses i es pot afirmar que ens trobam davant un camp semàntic de puresa remarcable, tot i que hi ha ocells que es veuen bastant afectats per la penetració de denominacions exògenes. Els castellanismes més difosos són *pato* i *gaviota*. El primer conviu amb les denominacions autòctones del gènere *Anas* a nombrosos indrets de les quatre illes, amb la particularitat que a la part occidental d'Eivissa no s'hi troba «res altre», per dir-ho en eivissenc. Quant a *gaviota*, té una gran difusió pel nord de Mallorca i poca a Menorca, però es pot afirmar que les Pitiüses es mantenen totalment fidels a l'antiga forma *gavina*. Els informants no solen ser conscients que usen un mot d'origen foraster: «—Això és una *gaviota*.» «—Bé, però i en mallorquí, com es diu?» «—*Gaviota*, tal com s'ha dit sempre. Ara li diuen *gavina*, però això és en castellà!». Evidentment, les generacions entrevistades tenen ben clar que *gavina* prové de l'escolarització i d'això dedueixen que és paraula castellana.

Els mapes amb respostes unitàries constitueixen l'excepció: tant *Alectoris rufa* (*perdiu*) com *Corvus corax* (*corb*) tenen variació només en una sola localitat; *Streptopelia turtur* (*tórtera*) troba una minsa diferència a Eivissa (*torta*), una forma més acostada a la llengua medieval. L'única carta d'unitat absoluta en l'àmbit d'estudi és la de *Carduelis chloris* (*verderol*) i encara es podria objectar que a Felanitx i a alguns nuclis veïns fan una minsa diferència fonètica en la consonant final.

Per finalitzar aquesta exposició, feta amb el goig de poder retre homenatge al doctor Antoni M. Badia i Margarit, volem dir-vos que a molts indrets segurament hem arribat tard, perquè els bons informants ja no hi són; però també és cert que és millor haver arribat amb retard que no haver arribat mai, ja que tal feina haurà permès conèixer nombroses unitats lèxiques mai no enregistrades a cap obra lexicogràfica. Són una mostra eloqüent de la riquesa terminològica d'un camp semàntic que s'ha revelat curull d'interès. Palesen d'una manera extraordinària la capacitat creativa dels nostres mariners, camperols i caçadors. Prop de dos mil noms per designar unes cent seixanta espècies d'ocells són un tresor de valor incalculable que volem transmetre íntegrament als catalans illencs del segle XXI.